

ΔΟΜΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΦΩΚΙΔΟΣ

Συμπληρωματική περίληψη

Αγαπητή ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ, αφού σ' ευχαριστήσω για την παρουσίαση της μελέτης μου «ΔΟΜΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΦΩΚΙΔΟΣ», στο τεύχος Σεπτεμβρίου 1990 (αρ. 36), θα ήθελα να σε παρακαλέσω να δημοσιεύσεις μια σύντομη συμπερασματική περίληψη των ευρημάτων και συμπερασμάτων της εν λόγω μελέτης. Και τούτο διότι, κατά συζητήσεις που είχα με αγαπητούς φίλους αρχαιολόγους και ιστορικούς, οι τελευταίοι μου εξέφρασαν τη γνώμη ότι τα ιστορικά και χρονολογικά συμπεράσματα της μελέτης δεν φαίνεται να προκύπτουν μόνο από τις δομικές παρατηρήσεις, εφ' όσον βασίζονται εν μέρει και στα Υπομνημάτα που έχει δημοσιεύσει ο **Κρέμος**. Αυτό με έκανε ν' αντιληφθώ ότι ίσως μερικοί αναγνώστες Σου δεν έχουν συλλάβει το κύριο νόημα της μελέτης, που είναι ΚΥΡΙΩΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟ, όπως επίσης ότι δεν έχουν αντιληφθεί και εκτιμήσει ότι η μελέτη έχει αποκαλύψει, πέραν από τους δύο υπάρχοντες ναούς, και δύο ακόμη κτήρια, για τα οποία αναφορές μόνο υπήρχαν, και τυχαία τοποθετήθη τους στο χώρο, κατά τις δοξασίες του κάθε μελετητή. Φαίνεται ότι δεν ετόνισα αρκετά το βάρος και την αλληλουχία των δομικών παρατηρήσεων, οι οποίες αποδεικνύονται από μόνες τους ικανές και επαρκείς για να στήσουν το πραγματικό ιστορικό πλαίσιο του συγκροτήματος.

Με την άδεια Σου λοιπόν, θα συνοψίσω με την επισυναπτόμενη περίληψη. Θα παραπέμω, όπου χρειάζεται, στις σελίδες, κεφάλαια και παραγράφους της αρχικής δημοσίευσης

Δομικές παρατηρήσεις στον Όσιο Λουκά - Επεξηγηματική περίληψη

της κας Αλεξάνδρας Απ. Καραεωργίου*

1. Αρχίζω με το να παραιτηθώ, προς στιγμή, της χρήσης των «Υπομνημάτων» (σελ. 21-24, § Δ4, Δ5), όπως επίσης της ανάλυσης των νωπογραφιών στο «χώρο» «Α» (σελ. 25, § Δ7).
2. Η αξιοπιστία των Υπομνημάτων είχε αμφισβητηθεί αρχικώς από τον **Κρέμο** και μετά από τον **Ν. Βέη** εν τούτοις έχουν χρησιμοποιηθεί από ορισμένους μελετητές, ακόμη και σε πρόσφατη διδακτορική εργασία. Από απόψεως κειμένων θα στηριχθώ μόνο στο ΒΙΟ του Οσίου, που θεωρείται γενικώς ως κείμενο αξιόπιστο, και σε δύο μελέτες που χρονολογούν το Καθολικό στα 1011 και, μοιραώς, σε όσα κείμενα έχουν χρησιμοποιηθεί σ' αυτές τις δύο μελέτες («Αργρός, etc.» «**Ca Arctis**. XIX, 1969, και «Περί Οσίου Λουκά Νεώτερα», **Ελληνικά**, 25, 1972).
3. Με τις παρατηρήσεις στην **Λιπή** (σελ. 10-12, § Γ1) και στην **Παναγία** (σελ. 12-13, § Γ2) επι-

σημειώνονται δομικές ενδείξεις που οδηγούν εις το συμπέρασμα ότι η σημερινή **Παναγία** αντικατέστησε ένα αρχαιότερο κτήριο στην ίδια θέση, που κατά πάσα λογική ήταν ναός (σελ. 7, σχ. 2, λεπτ. «α» και «β», ανοίγματα Ι-α-Ι, και σελ. 11, φωτ. 11). Αυτός δεν μπορεί να είναι άλλος από την **Αγία Βαρβάρα**, που μνημονεύει ο ΒΙΟΣ. Από αυτό το κτήριο παραμένουν in situ τουλάχιστον δύο τμήματα που συμπίπτουν με τον δυτικό τοίχο του κυρίως ναού της **Παναγίας** και το κατώτερο μέρος του βορείου τοίχου της.

4. Το κοινό προσκυνητήριο με τη Λάρνακα των Λειψάνων του Οσίου, που βρίσκεται σήμερα μεταξύ των δύο ναών, εκאלέσαμε «χώρο» «Α». Ο χώρος λοιπόν αυτός αποδεικνύεται από τη χρησιμοποιηθείσα τοιχοποιία ότι: (α) χτίστηκε **συγχρόνως με την Παναγία** (σελ. 13-16, § Γ3) και (β) ήρθε ν' ακουμπήσει, προς

νότον, σ' ένα τότε ήδη υπάρχον κτήριο (σελ. 16, 17, § Γ4, Γ5) και ν' ακολουθήσει τον προσανατολισμό του (που είναι διάφορος από εκείνον της **Παναγίας**, σελ. 16, § Γ3, «γ»).

5. Το προσδιόριστο αυτό κτήριο —τουλάχιστον έως τη δημοσίευση της ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ—, τόσο από τη θέση του όσο και από το σχήμα του, ταυρίζεται να είναι το **Ευκτήριο εν σχήματι σταυρού**, που αναφέρεται στον ΒΙΟ (σελ. 16-18, § Γ4-Γ8, σχ. 21, 25, 26).

6. Ο «χώρος» «Α», κατά την ανέγερσή του συγχρόνως με την **Παναγία**, έχει διαμορφωθεί με μία ιδιαίτερα διάταξη (σελ. 26, § Δ9, «μ», σελ. 7, σχ. 2, «ζ», «θ», «λ», σελ. 19, σχ. 21, «Γ»). Πρόκειται για μια διάσβαση καλυπτόμενη από σταυροθόλιο, που στηρίζεται σε δύο τόξα ανίσου πλάτους, ένα φάρδος πάνω από το χώρο της Λάρνακας και ένα στενό προς τον τότε εξωτερικό

χώρο. Ο «χώρος» «Λ», δηλαδή, σχεδιάστηκε ειδικώς ως **Προσκυνητήριο της Λειψανοθήκης, ΚΟΙΝΟ** για τους δύο ναούς, δηλαδή το τότε υπάρχον **Ευκτήριο** και την «νέα» **Παναγία**. Όπως παρατηρείται στη μελέτη «Περί Μονής Οσίου Λουκά Νεώτερα», σελ. 308, ο χώρος αυτός προοριζόταν **εξ αρχής της κατασκευής του** να δεχθεί τη Λάρνακα. Είναι λογικό να συμπεράνει κανείς ότι η **Λειψανοθήκη** κατέλαβε τη θέση του σημερινού κουβουκλίου, κάτω από το φαρδύ τοξο, αμέσως μετά την αποπεράτωση της **Παναγίας** και του «χώρου» «Λ». Επίσης ότι ο τελευταίος αυτός χώρος ήταν ήδη **καθαιγιασμένος χώρος λατρείας** όταν αργότερα καλύφθηκε από το **Καθολικό**.

7. Οι μελέτες που χρησιμοποιούμε («Α προπος» και «Περί Οσίου Λουκά») είχαν συνταχθεί όταν ήταν γενικώς παραδεκτό ότι ο «χώρος» «Λ» αποτελούσε τμήμα του ΒΑ διαμερίσματος ενός **νέου καθ' όλα Καθολικού**, που κατασκευάστηκε εξ υπαρχής νοτιοδυτικά της Παναγίας, εξαφανίζοντας το άγνωστο ως τότε **Ευκτήριο** του ΒΙΟΥ, που μπορούσε να είναι *Le modeste oratoire* («Α προπος», σελ. 128) ή **ένας μικρός «Ευκτήριος οίκος»** («περί Μονής», σελ. 300). 8. Εν τούτοις, σήμερα πλέον φαίνεται ότι το **Καθολικό** ήρθε β' αγκαλιάσει το παλαιότερο **Ευκτήριο**. Ετσι αναγκάστηκε να καλύψει τον ήδη υπάρχοντα, από την εποχή της αποπεράτωσης της **Παναγίας**, «χώρο» «Λ», προσθέτοντας, προς τα ανατολικά του τελευταίου, ένα νέο σταυροθόλο (σελ. 7, σχ. 2, «ζ», «θ», «λ». Σελ. 19, σχ. 21, «Δ»). Τούτο δε ώστε να ολοκληρωθεί μόνο δομικώς, όχι δε καλλιτεχνικώς, ο χώρος αυτός που παρέμεινε αδιακόμητος («Α προπος, etc.», σελ. 131). Επάνω στους δύο αυτούς χώρους – το «χώρο» «Λ» και την προέκτασή του προς τα ανατολικά – στηρίχθηκε το αντίστοιχο ΒΑ διαμέρισμα του υπέρωτου, καταδεικνύοντας μάλιστα το νότιο τοίχο των καταχουμένων της **Λιτής της Παναγίας** (σελ. 19, σχ. 20). Ετσι έλαβε το **Καθολικό**, ο' αυτή πιά τη στάθμη, τις πραγματικές του διαστάσεις.

9. Από τη μελέτη και μόνο του «χώρου» «Λ» και της προέκτασής του προς τα ανατολικά και αφετέρου του ΒΑ υπέρωτου γίνεται προφανές ότι:

α. Εάν δεν υπήρχε ήδη ο **καθαιγιασμένος «χώρος» «Λ»**, τον οποίον έπρεπε απαραίτητως να σεβασθεί το νέο **Καθολικό**, και εάν:

β. Δεν υπήρχε το αρχικό **Ευκτήριο** στη θέση ακριβώς που βρίσκεται και το οποίο έπρεπε το νέο **Καθολικό** να χρησιμοποιήσει ως πυρήνα, τότε:

γ. Δεν υπήρχε κανείς λόγος, το **Καθολικό** να στριμωχθεί προς την **Παναγία**, καταστρέφοντας μάλιστα το νότιο τοίχο των καταχουμένων της.

10. Ένα υποτιθέμενο «νέο» «**Καθολικό**» θα είχε κτισθεί ασφαλώς λίγο νοτιότερα, έστω ένα ή δύο μέτρα, ώστε αφενός να πάρει το νέο κτήριο τις ιδανικές του διαστάσεις στο ισόγειο χωρίς να θιγεί η **Παναγία** και αφετέρου να είχε προβλεφθεί με άνεση ένα κοινό **Προσκυνητήριο** για τη Λειψανοθήκη. Στην τελευταία αυτή περίπτωση το ιδεατό «Β.Α. Διαμέρισμα» του υποτιθέμενου αυτού Καθολικού δεν θα παρουσίαζε στη δυτική του όψη –προς την αντίστοιχη βόρεια κεραία– τοιχοποιία όμοια με της **Παναγίας**, όπως παρουσιάζει σήμερα, ενώ αντίθετως θα είχε τοιχογραφηθεί εξ ολοκλήρου.

11. Από αυτή τη σύντομη δομική ανακεφαλαίωση προκύπτουν τα εξής δύο ιστορικά συμπεράσματα: (α) Ότι έχομε πλέον προημούν όχι δύο αλλά τέσσερα κτήρια, τα δύο υπάρχοντα, **Παναγία** και **Καθολικό**, και κάτω από αυτά τα δύο αρχικά, **Αγία Βαρβάρα** και **Ευκτήριο**, τα δύο τελευταία σε κατάσταση αποσπασματική, και (β) ότι η σειρά των κατασκευών έχει ως εξής:

1. Αρχική Αγία Βαρβάρα και ολοκληρωθεί της. 2. Ευκτήριο. 3. Μεταποίηση της Αγίας Βαρβάρας σε Παναγία και σύνδεση με το Ευκτήριο μέσω του «χώρου» «Λ». 4. Κατασκευή του Καθολικού με πυρήνα το Ευκτήριο (σελ. 19, σχ. 21).

12. Η σειρά αυτή των κατασκευών θέτει χρονολογικά πλαίσια ως εξής:

α. 946. Η πρώτη Αγία Βαρβάρα, δίπλα στο Κελλίον του Οσίου

(ΒΙΟΣ).

β. 953. Διαμόρφωση του Κελλίου του Οσίου εις Ταφον (ΒΙΟΣ). γ. 953 + έξι μήνες. Διαμόρφωση του Τάφου εις Μνήμη από τον Κοσμό τον Παφλαγονί (ΒΙΟΣ). δ. 955 + ολίγα χρόνια. Ολοκλήρωση και διακόσμηση της αρχικής Αγίας Βαρβάρας «σπουδή», δηλαδή με ζήλον (ΒΙΟΣ). Οι εργασίες αυτές, εφ' όσον θα περιλάμβαναν και εκτεταμένη γλυπτική και ζωγραφική, θα μπορούσαν να έχουν εκταθεί σε μια περίοδο θλίγων χρόνων, έστω 955 έως 958 ή 959 ή 960.

ε. 960-965: Μετά την αποπεράτωση της ολοκληρωμένης Αγίας Βαρβάρας, χτίζονται τα μοναστηριακά κτήρια (ΒΙΟΣ) και εν συνεχεία το **Ευκτήριο εν σχήματι σταυρού** επάνω στον Ταφο του Οσίου (ΒΙΟΣ), τον οποίο οι φοιτητές του **παγκάλως** μεταποιούσι. Δηλαδή το **Ευκτήριο** πρέπει να ήταν επιβλητικό και μεγάλο. Άρα, από απόψεως χρονολόγησης, δεν θα ήταν παρόλογο με τα δεδομένα του ΒΙΟΥ, να τοποθετηθεί αυτή η κατασκευή περί το 960-965; στ. 1000-1011. Στη σειρά των κατασκευών έρχεται τώρα η μεταποίηση της **Αγίας Βαρβάρας** στη γνωστή της **Παναγία**. Συγχρόνως όμως κτίζεται ο «χώρος» «Λ» ως κοινό «Προσκυνητήριο της Λάρνακας», μεταξύ της **νέας Παναγίας** και του ήδη υπάρχοντος **Ευκτηρίου**. Αψευδής μάρτυρας αυτής της αύξησης είναι ο υπάρχων τοιχομμένος φεγγίτης επάνω από τη είσοδο από το **Προσκυνητήριο** προς το **Καθολικό** (σελ. 7, σχ. 2, «η», σελ. 20, φωτ. 23α) όσο και η ελαφρά αλλαγή προανατολισμού του «χώρου» «Λ» από εκείνον της **Παναγίας**, ώστε να στηριχθεί στον τοίχο της κρύπτης του **Ευκτηρίου** (§Γ, 3, «iv»).

ζ. Στις αναφερόμενες δύο μελέτες αποδεικνύεται πολύ προσηφώς ότι η μετακομιδή εις τον «χώρο» «Λ» έγινε στις 3 Μαΐου του 1011 ή του 1022. Στις μελέτες εκείνες, όμως, ο «χώρος» «Λ», δηλ. το **Β.Α. Διαμέρισμα του Καθολικού**, όπως λεγόταν τότε, θεωρούνταν τμήμα ενός καινούριου ανεξάρτητου **Καθολικού** που ακολούθησε μοιραίως τη χρονολόγηση της μετακομιδής.

η. Αντιθέτως, στη μελέτη που παρουσιάζεται στην ΑΡΧΑΙΟ-

ΛΟΓΙΑ αποδεικνύεται ότι ο «χώρος» «Α» χτίστηκε μαζί με την **Παναγία** και έξυψε την τελευταία με το **Ευκτήριο** με διάταξη τέτοια ώστε να χρησιμεύει ως **κοινό Προσκυνητήριο** της Λάρνακας. Έτσι η χρονολόγηση της μετακομιδής στα 1011 ανήκει ουσιαστικά στο «χώρο» «Α» και συμπερασματικά στην αποπάρτηση της **Παναγίας**, που θα άρχισε να χτίζεται μερικά χρόνια νωρίτερα. Πάντως η ρυθμιολογία της Παναγίας την τοποθετούσε πάντοτε σ' αυτό το χρονολογικό σημείο, της πρώτης δεκαετίας του 11ου αι. θ. Σχετικώς με το χρησιμοποιούμενο τροπάριο από τις δύο ως άνω μελέτες «Ναόν σε γεγονότα...», η ανάλυση των εν λόγω παραγράφων στην ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ (§Δ.8 και §Δ.9) θέτει, νομίζω, τα πράγματα στη σωστή τους διάσταση.

ι. Εφ' όσον, λοιπόν, γίνει δεκτό αυτό το σκεπτικό, προκύπτει ότι το **Καθολικό** αποδοσμεύεται, μπορεί να προχωρήσει προς τα κατάντη και να βρει τη θέση του στις αμέσως επόμενες δεκαετίες. Στην αρχική μελέτη δίνονται δύο έσοχα χρονολογικά όρια για την ανέγερση και ολοκλήρωση του **Καθολικού**—μέτα το 1011 και πριν από το 1048—, που σημαίνει ότι το θέμα παραμένει ανοιχτό σε έρευνα για πλέον συγκεκριμένες χρονολογικές προτάσεις.

13. Η δομική αυτή ανάλυση του συγκροτήματος των δύο ναών μας αποκάλυψε, όπως αναφέραμε, δύο ακόμη κτήρια, που απλώς υποπετεύμασε, και τη σειρά των κατασκευών: 1) Αγία Βαρβάρα, 2) Ευκτήριο, 3) Παναγία, 4) Καθολικό. Από αυτά τα κτήρια, τα δύο έχουν ήδη σταθερή χρονολόγηση: η Αγία Βαρβάρα στα 946 και 955-960 και η Παναγία να τελειώνει στα 1011, άρα να έχει αρχίσει λίγο νωρίτερα, γύρω στο 1000; Για τα άλλα δύο κτήρια η συζήτηση είναι ανοικτή. Εν τούτοις, το μεν Ευκτήριο πρέπει να βρει θέση μεταξύ 960 και 1000, ο δε ΒΙΟΣ, που το θέλει **αμέσως** μετά την Αγία Βαρβάρα και τα μοναστηριακά κτήρια, μας βοηθεί να το δούμε γύρω στα 960-965 ή έαυτ 961-966 (Μελέτη Αρχαιολογίας). Καθ' όσον αφορά στο **Καθολικό** ισχύουν όσα

αναφέρονται ανωτέρω, όπως και τα εκτεθέντα στην αρχική μελέτη (§Δ, 10), στοιχεία δηλαδή ανεξάρτητα από τα «Υπομνήματα».

14. Όπως μπορεί να παρατηρήσει κανείς, δεν υπάρχει ουσιαστική διαφορά στα ιστορικά και χρονολογικά συμπεράσματα μεταξύ των δύο αναλύσεων. Η χρησιμοποίηση των «Υπομνημάτων» στην αρχική μελέτη συνέβαλε απλώς στο να χρονολογηθεί το **Ευκτήριο** στα 961-966 (αντί του περίπου 960; - 965;) και να προταθεί ως αρχή ανεγέρσεως της **Παναγίας** η περίοδος μετά το 997, αντί περίπου 1000.

15. Είναι φανερό, όπως αναφέρθη στην αρχή της σημειώματός, ότι οι δομικές παρατηρήσεις αποδεικνύονται από μόνες τους ικανές και επαρκείς για να δώσουν το ιστορικό πλαίσιο του συγκροτήματος.

Παύλος Μ. Μυλωνάς

«Η κι Αλ. Καραγιώργου έχει ειδικευθεί σε αρχιτεκτονικές-αρχαιολογικές μελέτες. Στο παρόν ερευνητικό θέμα, εκτός από τις λεπτομερείς αποτυπώσεις και τα υφιστάμενα σχέδια (βλ. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ 6), συνέβαλε επίσης με συστατικές παρατηρήσεις. Η σύνταξη αυτής της μινια εκφέρζει εκτίμηση και ευχαριστίες.»

The Complex of St Luke of Stiris. Chronology According to Structural Facts

P.M. Mylonas

Discussing with friends the article on the *Complex of St Luke* (*ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ*, 36, Sept. 1990) I detected an underestimation of the importance of structural remarks in framing the history and dating of the Complex. Thus, a reaffirmation of the proposed chronology, based only on structural remarks seems necessary. Reference will be made to the *English Summary* of the said article (op. 29, 30), to the *Vita* of the Saint and to two papers dealing the *Catholicon* to 1011, namely: "A propos de la date... etc", *Ca. Arch. XIX*, 1969, and "Περί Μονής Οσίου Λούκα Νεώτερα", *Ελληνικά*, 25, 1972. Features in the church of the *Panaghia* disclose remains of an older building, which can be no other than the church of *St Barbara*, mentioned in the *Vita*. Between the two existing churches, namely the *Panaghia* and the *Catholicon*, lies "space A", housing the relics of the Saint. The said space, because of its decorated masonry, identical to and continuous with that of the *Panaghia*, is considered as contemporary to the latter. Other features, such as deviation "δ" (p. 30,

col. 1) and a blocked former skylight (Fig. 23a), indicate that "space A" connects the new *Panaghia* to an older building. More details, as other blocked skylights (Fig. 23, β,γ,δ) and the plan of the *Crypt*, confirm the fact that the *Catholicon* has enveloped an older building on the same site, which should be identified with the *Eukterion* in the *shape of a Cross*, mentioned in the *Vita*.

Three facts, connected with the erection of the *Catholicon*, should be emphasized: (a)- The addition of an eastern cross-vault to "space A" (b)- the fact that the said cross-vault lacks decorations ("A propos... etc", p. 131) and (c)- the fact that in the N.E. gallery, the wall of the *Panaghia* had to be demolished, to give the *Catholicon* its normal dimensions. These facts indicate that the *Catholicon* had to respect "space A", which was already in existence and in use as a *sanctified place of worship* (p. 30, §IX).

"Space" "A", was designed, from the time of its erection (*Ελληνικά*, p. 308) to house the relics of the Saint. However, the said paper was composed when it was generally believed that "space A" formed part of the N.E. compartment of a totally "new" *Catholicon*, which replaced a *modeste oratoire* ("A propos... etc", p. 128) or a *small oratory* (ένος μικρός «ευκτήριος οίκος», "Περί Μονής" p. 300). The same papers rightly indicate that the *translation of the relics* into "space A" occurred on the 3rd of May of 1011. This date was then accepted as the date of erection of the *Catholicon*, because "space A" was believed to form part of the latter. However, according to the new discoveries, "space A" was erected prior to the *Catholicon*, simultaneously with the *Panaghia*. Obviously then, the date of 1011 should be assigned to "space A" and accordingly to the *Panaghia*, as well.

As mentioned already in *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ*, p. 27 end of § μ' and n. 80, the preponderance of structural facts should lead to a reexamination of ambiguous texts.

Tentative Chronology

- St. Barbara*, begun 946 (*Vita*) and was decorated plentifully (955 and after 955-960?) (*Vita*).
- Eukterion*, some time after the above (960-965?) (*Vita*).
- Panaghia*, finished shortly before 1011, having begun a decade (?) earlier (1000-1011?).
- Catholicon*, date uncertain, later than 1011 and earlier than 1048.

Conclusion

It is obvious that the above tentative chronology, based solely on structural facts, coincides almost exactly with the one already proposed. A slight fluctuation is to be noted only in relation to the date of the *Eukterion* ("960?-965?" instead of "961-966"), as well as that of the beginning of the *Panaghia* ("1000?" instead of "after 997").